

ĐỖ DUY HƯNG*

HÌNH TƯỢNG BÀ CHÚA THEN TẠI ĐỀN CHÚA THEN, THÔN NÀ CỐC, XÃ BÌNH GIA, TỈNH LẠNG SON¹

Tóm tắt: Bà Chúa Then là nhân vật linh thiêng được người dân thôn Nà Cốc phụng thờ, là vị Thần chủ của ngôi đền mang tên “Chúa Then Linh Từ”. Đây là vị thần linh quan trọng trong niềm tin của dân thôn bản hạt cũng như những người thực hành tín ngưỡng Then và tín ngưỡng Thờ Mẫu Tam, Tứ Phủ. Bà Chúa Then xã Bình Gia, Lạng Sơn có sức ảnh hưởng đến cả hai tín ngưỡng thờ Then và thờ Mẫu Tam, Tứ phủ. Bà Chúa Then xuất hiện trong hai tín ngưỡng với vai trò là một vị tổ nghề. Trong bài viết này, tác giả sẽ phân tích rõ về niềm tin và chức năng của Bà Chúa Then trong đời sống cộng đồng.

Từ khóa: Tín ngưỡng tộc người, người Nùng, Then, Chúa Then, Lạng Sơn.

Ngày nhận bài: 26/9/2025; ngày biên tập: 26/10/2025; ngày duyệt đăng: 10/11/2025.

Dẫn nhập

Tín ngưỡng Then nói chung, trong đó có tín ngưỡng Then của người Tày, Nùng ở Lạng Sơn nhận được sự quan tâm sâu sắc của cộng đồng, xã hội. Năm 2019, *Thực hành Then của người Tày, Nùng, Thái* được UNESCO ghi danh là *Di sản Văn hóa phi vật thể đại diện nhân loại* là bước đà quan trọng để tín ngưỡng cũng như thực hành tín ngưỡng Then được nhìn nhận đúng giá trị của mình. Trong hai năm 2024 - 2025, chúng tôi đã khảo sát tín ngưỡng Then ở Hữu Lũng, Tân Thành và Bình Gia, tỉnh Lạng Sơn, với điểm khảo sát chính là đền thờ Chúa Then (Bình Gia, Lạng Sơn), nhất là thực hành nghi lễ lên đồng trong tín ngưỡng Mẫu và thực hành nghi lễ Then, chúng tôi thấy rằng Bà Chúa Then xuất hiện dưới hình thức trực tiếp và gián tiếp.

Nghiên cứu về Then Nùng có tác giả Nguyễn Thị Yên và công sự (2009) đã góp phần làm rõ bản chất tôn giáo tín ngưỡng của hiện tượng Then Tày, Nùng. Đây là một hiện tượng Shaman giáo, hình thành trên cơ sở hỗn hợp giữa các tín ngưỡng bản địa và các ảnh hưởng của Đạo giáo dân gian từ Trung Quốc, tạo thành Đạo giáo dân gian Tày, Nùng. Hiện tượng nhập hồn và xuất hồn các thần linh vào thân xác của các bà Then, ông Then (Dàng) để cầu sức khỏe, chữa bệnh, cầu bình yên cho cá nhân và cộng đồng, đã tạo nên sinh hoạt Then mang tính shaman rõ rệt. Trong khi đó, Then của người Tày, cũng giống như Mối của người Mường, Lên đồng của người Kinh, Một của người Thái, Bà bóng của Chăm, Pajâu của Raglai và nhiều dân tộc Tây Nguyên, Arák của người Khơ-me (Khmer)... được xếp vào cùng một

* Viện Dân tộc học và Tôn giáo học, Viện Hàn lâm Khoa học xã hội Việt Nam. Email: duyhung76@gmail.com.

¹ Bài viết là kết quả của Nhiệm vụ khoa học và công nghệ cấp cơ sở năm 2025: “So sánh hệ thống thần linh và điện thờ trong tín ngưỡng Tam, Tứ phủ của người Việt và tín ngưỡng Then của người Nùng ở Lạng Sơn”, do ThS. Đỗ Duy Hưng làm chủ nhiệm, Viện Dân tộc học và Tôn giáo học là tổ chức chủ trì.

loại tín ngưỡng Shaman của nhiều dân tộc trên thế giới (Nguyễn Thị Yên, 2006: 8, 9). Về tín ngưỡng Then của người Nùng chưa xuất hiện nhiều công trình nghiên cứu về vấn đề này. Hiện nay, các tư liệu về Then đều liên quan đến dân tộc Tày là chủ yếu. Người Tày, Nùng có sự giao thoa văn hóa, tín ngưỡng trên một số địa bàn. Các tác giả đã nghiên cứu và đề cập, nhưng vẫn chưa có được sự tập trung kiến giải về một điện thờ Then và sự xuất hiện độc đáo của binh tướng Then có sự liên quan đến không gian thiêng trong đời sống tín ngưỡng của người Nùng ở Lạng Sơn. Dân số dân tộc Nùng ở Việt Nam là 1.083.298 người, chiếm 1,13% dân số cả nước, bao gồm 546.978 nam và 536.320 nữ, theo kết quả Tổng điều tra dân số năm 2019. Dân tộc Nùng hiện diện tại tất cả 63 tỉnh, thành của Việt Nam, trong đó tập trung chủ yếu tại khu vực miền núi phía Bắc, đặc biệt, tại hai tỉnh Lạng Sơn, Cao Bằng. Hai tỉnh này có tổng dân số người Nùng là 493.430 người, chiếm 45,55% dân số Nùng cả nước. Lạng Sơn là tỉnh có nhiều người Nùng sinh sống nhất với 335.316 người, chiếm 42,90% dân số của tỉnh và 30,95% dân số người Nùng cả nước (Liên hợp quốc và Cục thống kê, 2024). Để khai thác Then Nùng dưới góc độ tôn giáo học, thông qua tư liệu khảo sát thực tế với phỏng vấn sâu một số thầy đồng và thầy Then, nhân vật Bà Chúa Then được sáng tỏ hơn và chúng tôi nhận thấy tầm quan trọng của nhân vật này đối với thực hành Then và bảo vệ di sản văn hóa phi vật thể khu vực Nà Cốc, Bình Gia, Lạng Sơn. Bài viết dùng phương pháp phân tích, tổng hợp kết hợp đối sánh tại đền Bà Chúa Then, Bình Gia, Lạng Sơn.

1. Khái lược về tín ngưỡng Then của người Nùng ở Lạng Sơn và đền thờ Chúa Then (Bình Gia, Lạng Sơn)

1.1. Khái lược chung về tín ngưỡng Then của người Nùng ở Lạng Sơn

Then là một loại hình tín ngưỡng dân gian của đồng bào Tày, Nùng, Thái được giới nghiên cứu quan tâm khảo cứu. Có đến hàng chục khái niệm khác nhau về Then được đưa ra bởi nhiều tác giả khác nhau, như: Triều Ân (2000: 4), Hoàng Nam (2006: 3), Nguyễn Thị Yên (2006: 54),... Đại đa số các quan niệm này đều xoay quanh khái niệm cho rằng: Tên gọi Then là bắt nguồn từ tín ngưỡng thờ trời (*pha*) của cư dân Tày - Thái nói chung. Then là người trung gian truyền tải thông tin giữa người trần và thế giới thần linh, là hình thức sinh hoạt tín ngưỡng phổ biến của người Tày, Nùng vùng núi Đông Bắc, là cầu nối tâm linh giữa thế giới con người và thần linh, ma quỷ để cứu giúp cho phần hồn, vía của con người (Hoàng Việt Bình, 2021: 238).

Nhiều giả thuyết về sự xuất hiện của Then, nhưng tín ngưỡng Then chính thức xuất hiện từ thời điểm nào thì vẫn chưa đủ căn cứ lịch sử để khẳng định. Then đã len lỏi vào đời sống tâm linh của người Nùng xứ Lạng từ sớm. Người Nùng tin rằng, Then là con gái út của Ngọc Hoàng Thượng Đế. Sự tích kể rằng, Ngọc Hoàng Thượng Đế có bốn người con, lần lượt là Tào (anh trai cả), Mo (anh trai thứ hai), Pụt (anh trai thứ ba), Then (em gái út). Ngọc Hoàng Thượng Đế ban phép bảo cho bốn người con để giúp đời, cứu người; trong đó Then được ban quả bầu và gáo múc nước, mà quả bầu làm đàn tính, gáo múc nước làm quạt. Then dùng mũ áo riêng, phải học thuộc các bài cúng khi hành nghề (Hoàng Nam, 2006: 15). Then có thể làm

nhều lễ khác nhau, trong đó bao gồm các nhóm nghi lễ chính, như: Then cầu an, Then công tiến, Then chữa bệnh, Then chúc tụng...

Dựa vào quyền năng thiêng được các vị thần linh bảo hộ mà mình đang tôn thờ, Then có thể đến với thế giới thiêng, thông linh giữa hai thế giới: Thiêng và Phàm. Trong đó, vị thần linh tối quan trọng được phụng thờ là Ngọc Hoàng Thượng Đế, kế đến là các nhân vật, như: Đà Cháo, Cuốn Đăm Bô Tát, quân quyền binh tướng, tổ nghề và gia tiên (Nguyễn Thị Yên, 2009: 156-158). Người Nùng làm Then đặt vị trí Cuốn Đăm (Quan Âm) và Ngọc Hoàng Thượng Đế ở vị trí cao nhất trong niềm tin tín ngưỡng, quyền năng thiêng thực sự họ dựa vào là quân quyền binh tướng, tổ nghề và gia tiên.

Chính vì thế, trên ban thờ Then của một số thầy Then người Nùng thuộc xã Bình Gia phụng thờ Then bằng ban thờ 3 cấp. Trên ban Then thường được trang trí các bộ tranh thờ được dán giấy đỏ, hoặc các bộ chữ biểu thị đối tượng thờ, sự ca tụng của con người với các thần linh trong Then. Tất yếu, trên các ban thờ này đều có treo đàn tính, chùm xóc nhạc là các vật dụng để sử dụng trong nghi lễ châu Then, như: Then cấp sắc, chữa bệnh, xem bói, cầu an. Cạnh ban Then đặt thang Then với giấy màu các màu sắc tượng trưng cho các không gian thiêng của Trời, Đất, Nước.

1.2. Đền thờ Bà Chúa Then (Bình Gia, Lạng Sơn)

Đền thờ Bà Chúa Then tọa lạc tại thôn Nà Cốc, xã Hoàng Văn Thụ, huyện Bình Gia, tỉnh Lạng Sơn (cũ), nay là thôn Nà Cốc, xã Bình Gia, tỉnh Lạng Sơn. Đền nằm trên ngọn đồi cao, bao quanh là rừng núi, phong cảnh đặc trưng của vùng núi cao Đông Bắc. Đây là một trong số những ngôi đền ít được biết đến trong chuỗi hành trình du lịch tâm linh về xứ Lạng. Đền không nổi bật như Bắc Lệ, Tả Phủ, Đòng Đăng, Tân Thanh, nhưng ở đây lại ẩn chứa nhiều nét độc đáo.

Lịch sử ngôi đền thờ Bà Chúa Then tới nay là 09 đời được truyền lại từ khi Bà Tổ Then được du nhập từ Quảng Tây Trung Quốc vào nước Đại Việt ta, khi đó là thôn Nà Luông, châu Văn Lan, phủ Trùng Khánh, vào giờ Mão, ngày Quý Sửu, tháng Quý Hợi năm Giáp Tuất; được phụng thờ tổ tiên họ Lục vào giờ Giáp Thìn, ngày Nhâm Thìn, tháng Mậu Dần, năm Ất Mão, lập xuân (trích theo gia phả tổ tiên họ Lục, TS. Phạm Hoàng Giang, Viện Nghiên cứu Hán Nôm dịch năm 2023).

Trước năm 2023, do điều kiện kinh tế, đền chỉ có kết cấu ba gian, gian chính giữa phụng thờ Tứ phủ Công đồng, bên trái thờ Bà Chúa Thượng Ngàn, bên phải thờ Đức Ông Trần Triều. Trên ban thờ Tứ phủ có tôn tượng Tam tòa Thánh Mẫu, dưới ban Thánh Mẫu đặt tôn tượng Bà Chúa Then, phía dưới Chúa Then là bộ tượng Ngũ Vị Tôn Quan và dưới cùng là bộ tượng ba vị quan hoàng. Phía cung cấm đặt tượng Bà Chúa Then được phong áo theo trang phục truyền thống của phụ nữ người Nùng Phần Slinh, treo dải én phía bên phải ban thờ (đây là đặc trưng trong cách bài trí không gian thờ tự của người Nùng). Các vị thần linh được bài trí trong cùng một hệ thống thờ tự chứ không được phân chia theo hệ thống các cung như hiện

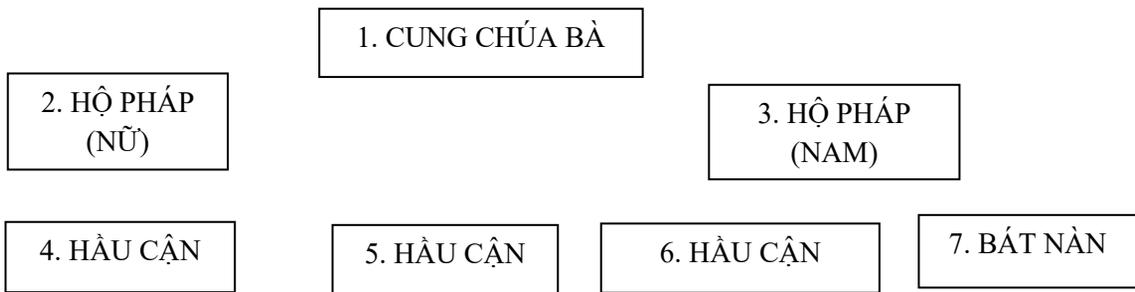
nay. Từ năm 2023 đến năm 2025, đền đã được thủ nhang Liễu Văn Th. xây dựng và mở rộng, với sự tham gia công đức của người dân địa phương. Ngôi đền đã được hoàn thành đầu năm 2025. Khi đền được mở rộng hơn thì không gian thiêng cũng được đa dạng, thủ nhang đã thêm tòa Công đồng và tái cấu trúc đền thành dạng thức nhà sàn như hiện nay.

Hệ thống thần linh trong đền được bài trí với bốn lớp tượng thờ được mô tả dưới đây.

Lớp thứ nhất: là lớp trong cùng gọi là “Cung Cắm” được bài trí như sau:

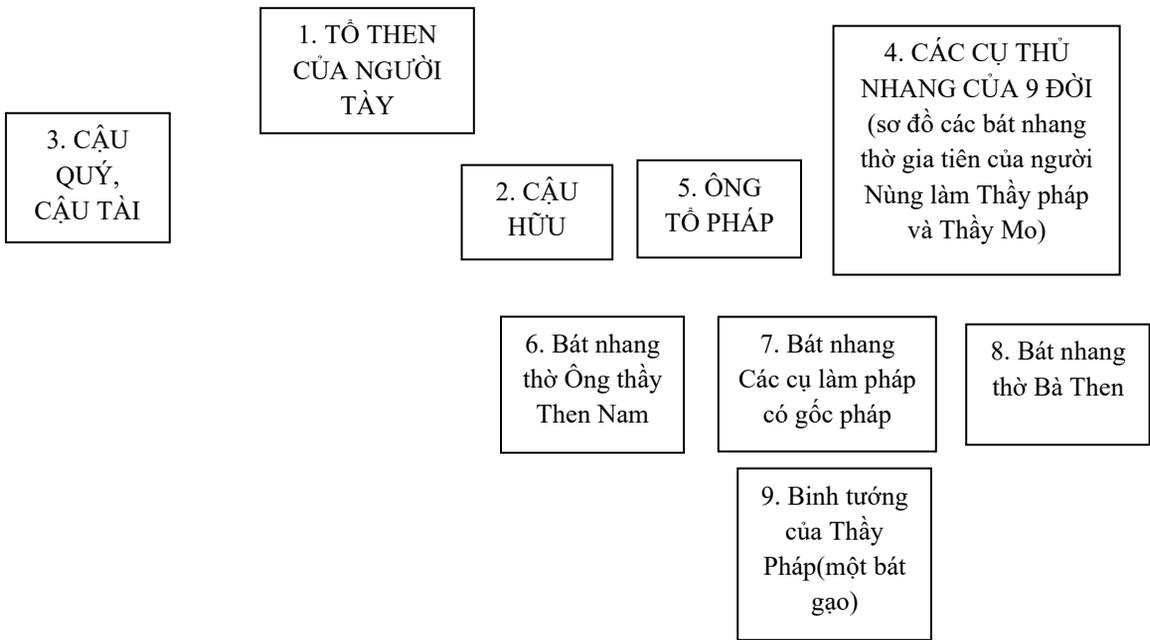
Trong cung cắm đặt tượng Bà Chúa Then, hai bên tả hữu có nhị vị Hộ pháp Nam - và Hộ pháp Nữ. Theo quan điểm của “đồng thầy Liễu Văn Th.” thì: Hầu cận nam và hầu cận nữ của Bà Chúa Then là những người phụ tá, giúp việc cho thầy Then trong các nghi lễ tín ngưỡng. Họ đảm nhận các vai trò khác nhau như phụ trách các vật dụng nghi lễ, hỗ trợ thầy Then khi thực hiện các nghi thức như múa, hát, gảy đàn, hoặc thực hiện các động tác phụ trợ khác để giúp nghi lễ diễn ra suôn sẻ, kết nối giữa con người và thế giới siêu nhiên: Hầu cận nam và nữ trong nghi lễ Then có vai trò giúp đỡ thầy Then trong nghi lễ Then và nhiệm vụ chuẩn bị sắp xếp các vật dụng, đồ lễ; hỗ trợ thầy Then trong quá trình thực hiện nghi lễ như múa, hát, gảy đàn. Thực hiện các động tác phụ trợ trong nghi lễ, giúp các nghi thức diễn ra suôn sẻ.

Lớp 1: Cung Cắm

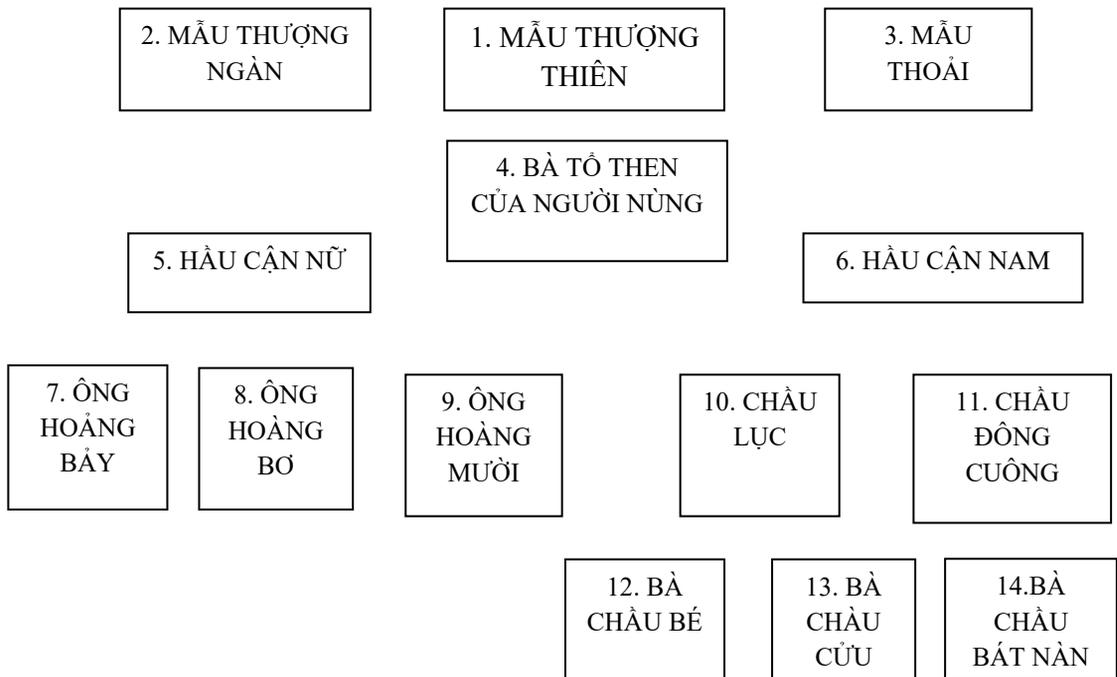

Lớp thứ hai: Thờ Bà tổ Then của người Nùng, dưới có một cận hầu; hai bên có hai cung thờ: bên hữu thờ Cậu Quý, Cậu tài và bên; bên tả được thờ các cụ thủ nhang các đời của Bản đền, trong đó hàng trên cùng có một bát nhang thờ Ông tổ Pháp (thầy Pháp). Hai bên tả hữu có hai bát nhang một được đặt bên hữu chỉ dành cho Nam giới làm Thầy Then đã có gia đình, bên tả là bát nhang thờ bà Then. Hàng thứ hai có đặt một bát nhang dành cho các cụ làm pháp của dòng họ; Và cuối cùng hàng thứ ba có một bát gạo thờ Bình tướng của các thầy Then. Từ hệ thống trên chúng ta nhận thấy rằng tín ngưỡng Then của người Nùng luôn có sự sắp đặt ba tầng trong hệ thống thờ gia tiên nó đại diện cho ba tầng thế giới (cõi trời, cõi đất và cõi nhân gian).

Lớp thứ hai: Cung tổ Then

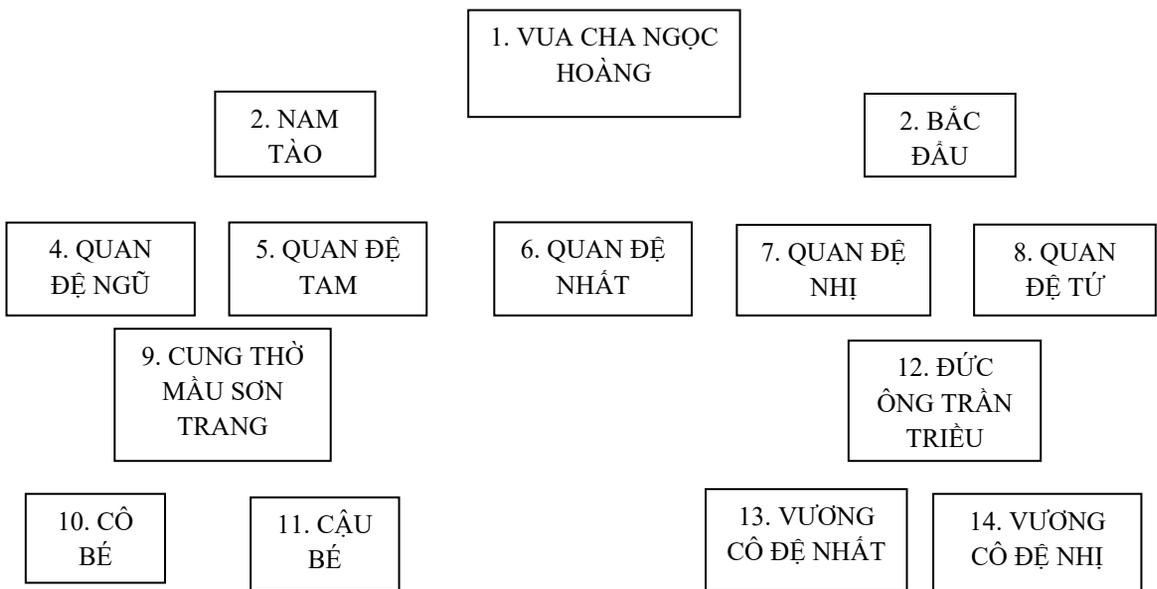
Lớp thứ ba: Cung Thờ Tam tòa Thánh mẫu

Lớp thứ ba: Ở giữa là ban thờ Tam Tòa Thánh Mẫu. Trên là ba bà Mẫu: Mẫu Thượng Thiên, Mẫu Thượng Ngàn và Mẫu Thoải, hàng dưới đặt tượng Chúa Then Nùng (Bà tổ Then của người Nùng); bên tả thờ thờ Châu lục và Châu Đông Công được đặt ở vị trí cao nhất. Hàng dưới thờ 3 bà châu: Châu Cừu đặt ở giữa, hai bên là Châu bé và Châu Bát; bên hữu thờ Tứ phủ ông Hoàng: Ông Hoàng Bảy, ông Hoàng Bơ và ông Hoàng Mười.

Lớp thứ tư: Theo lối đi vào, đầu tiên là nơi thờ Công đồng Tứ Phủ với lớp cao nhất thờ Vua Cha Ngọc Hoàng, cùng hai vị Nam Tào, Bắc Đẩu; phía dưới là bộ tượng Ngũ Vị Tôn Quan: Quan Đệ Nhất, Quan Đệ Nhị, Quan Đệ tam, Quan Đệ Tứ và Quan Đệ Ngũ; hai bên tả hữu thờ cung Đức ông Trần Triều và cung Mẫu Sơn Trang.

Lớp thứ tư: Cung Công Đồng

Nguồn: Sơ đồ hệ thống thần linh tại đền thờ Bà Chúa Then, thôn Nà Cốc, xã Bình Gia, tỉnh Lạng Sơn (tác giả lập, 2025).

Thủ nhang Liễu Văn T. vừa là thầy Then, thầy Pháp, vừa là thầy Đồng, còn gìn giữ được những nét Then cổ của cha ông truyền lại. Ngoài việc thờ Bà Chúa Then của người Nùng, ông còn phối thờ với nhiều hệ thống thần linh trong Tam, Tứ phủ của người Việt tạo ra sự giao thoa thú vị. Trao đổi về việc tại sao phối thờ được biết: “*Tôi có phối thờ trong hệ thống thần linh tại bản đền là do nhiều tín chủ, con nhang cung tiến, nên tôi đã bố trí đan xen với hệ thống tượng thờ, nhưng riêng Bà Chúa Then và hệ thống thần linh của người Nùng vẫn được bố trí riêng biệt tại cung cấm. Nó được tách biệt khỏi hệ thống thần linh của Tam, Tứ phủ của người Việt, đây có thể nói rằng hệ thống thần linh của người Nùng vẫn có một giá trị tín ngưỡng đặc biệt với người Nùng nói riêng*” (PVS, nam, thầy Then Th., 30 tuổi, dân tộc Nùng, tại đền thờ Bà Chúa Then, xã Bình Gia, Lạng Sơn, ngày 09/9/2025). Theo thầy Then

Liễu Văn T., tuy có sự phối thờ các hệ thống thần linh tại bản đền, nhưng Bà Chúa Then và hệ thống thần linh của người Nùng vẫn được bố trí riêng biệt tại Cung cấm. Sự tách biệt này thể hiện rằng, hệ thống thần linh của người Nùng vẫn có một giá trị tín ngưỡng đặc biệt, với người Nùng nói chung và thầy Then Liễu Văn T. nói riêng. Tuy nhiên, qua quan sát và trò chuyện, Thầy Then Liễu Văn Th. cho thấy: tuy ông có phối thờ trong hệ thống thần linh tại bản đền, nhưng riêng Bà Chúa Then và hệ thống thần linh của người Nùng vẫn được bố trí riêng biệt tại cung cấm, nó được tách biệt khỏi hệ thống thần linh của Tam, Tứ phủ của người Việt. Có thể nói rằng, hệ thống thần linh của người Nùng vẫn có một giá trị tín ngưỡng đặc biệt, với người Nùng nói chung và thầy Then Liễu Văn Th. nói riêng.

Trong đền lưu giữ nhiều đồ thờ tế tự quý giá như các bức hoành phi sơn son thếp vàng, câu đối, đỉnh hạc, nhang án, bát hương, tượng pháp (đồ thờ này có từ đời cụ tổ đời thứ I di cư vào Đại Việt đã mang theo từ quê nhà Quảng Tây Trung Quốc). Trong đó, nổi bật là bức hoành phi đề tên chữ của đền: 祠靈天主 (Chúa Thiên (Then) Linh Từ), tạm dịch: Ngôi đền linh thiêng thờ (vị thần) chủ của Trời. Song, với tín ngưỡng Then, họ có thể coi cách viết 天 (Thiên) đọc là Then, nên tên đền đọc đúng ngữ cảnh là: Đền thiêng thờ Chúa Then. Từ bức hoành phi này, ta xác định vị thần được thờ tại đền chính là Chúa Then. Tại cung cấm phụng thờ Chúa Then có bức hoành ca ngợi sự sáng suốt, thông tuệ, đức độ như hương thơm tỏa ngát (香馨德明 - Minh Đức Thơm Hương). Bốn chữ này cũng là ẩn dụ, ca ngợi sự sáng suốt, công đức của Chúa Then như hương thơm lưu truyền lại cho hậu thế...

2. Bà Chúa Then với vai trò vị nữ thần của tín ngưỡng Then và tín ngưỡng thờ Mẫu Tam, Tứ phủ

2.1. Hình tượng Chúa Then

Tại đền thờ Bà Chúa Then thuộc xã Bình Gia, tỉnh Lạng Sơn còn lưu lại sự tích được truyền khẩu dân gian qua nhiều thế hệ như sau: Chúa Then được thờ tại đền là một vị nữ thần của người Choang, Nùng, Tày, Thái được tôn xưng là Thiên Tổ Thánh Then. Trao đổi với thầy về việc danh xưng “Bà Chúa Then”, được biết: *“Then trong danh hiệu của bà có nghĩa là Thiên. Bà dùng những câu hát để tế Ngọc Hoàng Thượng Đế. Bà hiện thân xuống trần truyền nghề hát Then cho các vị nữ thần: Chúa Then Nhất (Tổ Then của người Choang), Chúa Then Nhị (Tổ Then của người Tày), Chúa Then Tam (Tổ Then của người Thái) và Bà Chúa Then còn xuất hiện dưới dáng hình của người Nùng”* (PVS, nam, thầy Then Th. 30 tuổi, dân tộc Nùng, tại đền thờ Bà Chúa Then, xã Bình Gia, Lạng Sơn, ngày 9/9/2025).

Chúa Then gắn với văn hóa của người Nùng và truyền nghề Then cho các cộng đồng. Trong niềm tin của những người phụng thờ Chúa Then, nhân vật Thánh Tổ Tiên Then là Bà Tổ của nghề Then, người dân tộc Nùng. Người Nùng có Then Tổ, sau đó mới truyền cho người Choang, Tày và Thái. Then Tổ (Then gốc) xuất hiện sớm nhất ở người Nùng (cụ thể là Nùng Phàn Slinh) ở Lạng Sơn (dẫn lại theo Nguyễn Thị Yên, 2009: 163).

Bà Chúa Then đóng vai trò trung tâm, là cầu nối tâm linh giữa con người và cõi thần linh trong tín ngưỡng Then, đại diện cho sự bảo trợ và chuyển hóa phúc phần. Bà được xem là người cai quản số mệnh, ban phước, giải hạn, cầu an, cầu duyên và cứu giúp những linh hồn lạc lối, là hiện thân của sự kết nối giữa trời đất và con người. Cầu nối tâm linh: Bà Chúa Then là đại diện cho thần tiên, là người truyền tải ước nguyện của con người đến với trời đất. Các nghi lễ Then là phương tiện để con người gửi gắm lời khẩn cầu và mong ước.

Bà là người cai quản mệnh vận: theo quan niệm, số mệnh của con người nằm trong tay Bà Chúa Then. Thông qua lời ca, tiếng đàn tính, thầy Then sẽ thay mặt con người khẩn cầu Bà soi xét và điều chỉnh phúc phần, giải quyết những khúc mắc về duyên phận, vận mệnh. Thần linh bảo trợ: Bà Chúa Then là thần linh bảo trợ, bảo vệ con người khỏi tai họa, mang lại may mắn, sức khỏe, mùa màng bội thu và cuộc sống ấm no, hạnh phúc. Giải hạn, an ủi tinh thần: khi gặp khó khăn, vận hạn, con người tìm đến Bà Chúa Then để cầu an, giải hạn, cầu duyên, hoặc được cứu giúp khi vấp lạc.

Trong đời sống cộng đồng, thầy Then, đại diện là Bà Chúa Then, giữ một vị trí quan trọng, thường được tìm đến trong các dịp lễ nghi như cưới hỏi, tang ma, lễ mừng nhà mới, lễ cầu an, giải hạn. Trao đổi về việc “Bà Chúa Then” có phải là tổ nghề không? được biết: *“Chúa Then chính là vị nữ thần thuộc nhóm tổ nghề (nghề Then) được phụng thờ. Cư dân địa phương tin rằng, Chúa Then được thờ tại đền là vị nữ thần thiêng có nhiều quyền phép. Bà có thể xem bói, gọi hồn, chữa bệnh, trừ tà và hiện ra nhiều hình tướng. Bà cầm cây đàn tính để điều binh khiển tướng, thực hiện các việc quan trọng từ trên Trời giao xuống, cứu trợ nhân gian thoát khỏi tai ương”* (PVS, nữ, 60 tuổi, dân tộc Nùng, tại đền thờ Bà Chúa Then, xã Bình Gia, Lạng Sơn ngày 26/2/2025).

Tại đền Chúa Then, Chúa Then được thờ với ba tôn tượng đặt tại ba nơi: Cung Cắm, trước Cung Cắm và tại Cung Mẫu. Tại cả ba nơi, Chúa Then đều được phụng thờ với y áo màu chàm, đầu đội khăn chàm đen giống trang phục người Tày, Nùng xứ Lạng. Hơn nữa, theo những thông tin mà Nhà đền cung cấp, chúng tôi được biết thêm rằng, Chúa Then đang được thờ tại Cung Cắm tại đền là người dân tộc Nùng Phàn Slinh nên Chúa Then cũng được phong áo và vấn khăn theo tập tục của người Nùng Phàn Slinh. Ngoài Cung Cắm có tôn thờ tượng một vị Chúa Then ngồi theo tư thế ngồi bệ thất, có một vị tiên nữ hầu cận. Theo góc nhìn của chúng tôi, vị Then² được thờ dưới ban Tam Tòa Thánh Mẫu khu vực điện Mẫu vẫn là Chúa Then Nùng. Điều này minh chứng cho hai vấn đề sau:

Thứ nhất, sự xuất hiện của Chúa Then Nùng (Then Tổ) và Chúa Then Tày (đệ tử thứ hai) tại Cung Cắm của đền thờ thể hiện sự giao thoa, hòa thuận cùng chung sống của đồng bào dân tộc Tày, Nùng địa phương nơi đây. Dân tộc Tày và dân tộc Nùng là hai dân tộc có cùng nguồn gốc, nhưng chịu sự tác động của các bối cảnh lịch sử xã hội khác nhau nên có

² Bà Chúa Then được đặt dưới tượng Tam tòa Thánh Mẫu” là Chúa Then của người Tày, là vị đệ tử thứ hai trong ba vị Thánh Tổ nghề Then.

một số điểm riêng chứ không hoàn toàn khác biệt (Nguyễn Thị Yên, 2009: 43-51). Nhiều gia đình có vợ là người Tày, chồng là người Nùng (hoặc ngược lại), nên con cháu được thừa hưởng nếp văn hóa dân tộc của bố và mẹ. Vì thế, tại Bình Gia, Lạng Sơn, sự hiện hữu Tày, Nùng hay Nùng, Tày đã trở nên gần gũi hơn bao giờ hết. Vì thế, hai Bà Chúa Then tại đền thờ Bà Chúa Then Linh Từ chính là sự hiện thân của nếp sống gần gũi, quen thuộc này.

Thứ hai, theo bước chân Mẫu Liễu Hạnh miền Đông Bắc, người Kinh được mở rộng thêm, nói cách khác, không chỉ người Kinh thờ Thánh Mẫu Liễu Hạnh, mà nhiều đồng bào người dân tộc thiểu số cũng kính ngưỡng Bà. Đền thờ Mẫu Liễu Hạnh ở khu vực này rất nhiều, và quen thuộc với đồng bào người dân tộc thiểu số nơi đây, như đền Châu Lục, đền Phó Vị, đền Suối Lân, đền Suối Ngang, đền Voi Xô, đền Đèo Kéng... và đền Chúa Then cũng có thờ Mẫu Liễu Hạnh. Nhưng, với sự hiện diện của Mẫu Liễu Hạnh và xuất hiện của Chúa Then người Nùng ngay dưới Tam Tòa Thánh Mẫu đã khẳng định sức ảnh hưởng, sự giao thoa không chỉ của văn hóa Việt - Tày, Nùng mà còn là sự giao thoa giữa hai tín ngưỡng dân gian: Mẫu và Then. Tại đây, Chúa Then là vị thần chủ của ngôi đền, nhưng cũng là một vị nữ thần thuộc dòng Nhạc Phủ giống như các bà chúa trên Thượng ngàn mà chúng tôi đã khái lược tại mục 1.2.

2.2. Một số nghi thức thờ cúng Bà Chúa Then

Trong tín ngưỡng Then, việc cúng Then, hát Then, múa châu Then được thực hiện tại cung thờ Chúa Bà cố định vào một số dịp trong năm (tính theo ngày âm lịch) như: Ngày lễ chính là mừng 02 tháng Giêng là lễ hội Lồng tồng; mừng 08 tháng Giêng là lễ Thượng nguyên; mừng 8/4 là lễ Vào hè; mừng 05 - 06/6 Tiệc Chúa Bà; mừng 08/7 lễ Ra hè và mừng 08/12 lễ Tắt niên. Những người tìm về hành lễ Then không chỉ là các Then Tộc, mà Then địa phương, mà còn có nhiều thầy Then từ các khu vực lân cận tìm về, họ hành lễ theo phong tục của người Nùng. Đền thờ Bà Chúa Then là nơi tụ hội, tổ chức lễ khao Chúa và lễ hội Lồng tồng, lễ hội này thường được tổ chức vào ngày đầu năm mới. Ở đây, người đi lễ dâng cúng các dải é, dâng bộ mũ y 15 dải, dâng lễ Tam Sinh và hát Then, múa Châu, đánh thên (giống như xin đài). Không chỉ vậy, nhiều thầy Then các khu vực lân cận, như: Thái Nguyên, Cao Bằng cũng tìm về lễ Bà Chúa Then, mang theo cách thức hát Then, múa Then riêng về đền để thực hiện nghi lễ mong cầu phúc lộc, bình an, mùa màng thuận lợi, tài lộc dư dả.

Khi thực hành nghi lễ Then, các vật dụng không thể thiếu là cây đàn tính, chum xóc nhạc, thang ngũ sắc, cùng với mâm cúng khao quân,... Chum xóc nhạc còn được gọi là “pây mạ”, được tạo thành từ nhiều mắt xích đồng kết hợp những quả chuông tròn bằng đồng, tạo nên âm thanh dồn dập như tiếng ngựa phi, thể hiện đoàn quân của Then đang đi qua các cửa để phục vụ nghi lễ (PVS, thầy Th., 30 tuổi, *Thủ nhang, người dân tộc Nùng, tại đền thờ Bà Chúa Then, xã Bình Gia, Lạng Sơn ngày 9/9/2025*). Đó là những lễ dụng mang đặc trưng của tín ngưỡng Then. Trong đó, cây đàn tính xuất hiện nhiều hơn hết. Với Then, cây đàn tính không chỉ là một loại nhạc cụ để diễn xướng, mà nó còn mang tính thiêng, là vật dụng được Trời ban cho người làm Then (Lý Thị Chiên, 2015: 78). Nghi lễ của tín ngưỡng Then trong dịp lễ tiệc Chúa Bà vào ngày mừng 5,6 tháng 6 âm lịch hàng năm thường diễn ra các hoạt động chủ yếu là múa châu,

múa nghi lễ và đôi khi cũng có sự nhập hồn của một số vị quan tướng, hộ pháp, như: Pháp Slien, Pháp Đіéc,... Đặc biệt, khi hành lễ Then thì Bà Chúa bản đền sẽ không nhập vào thầy Then, không phán truyền, không thụ lễ như thờ Mẫu. Lễ vật dâng lên cúng Bà Chúa mang đậm bản sắc dân tộc (PVS, nữ, 70 tuổi, thầy Then, người dân tộc Nùng, thường thực hành nghi lễ Then tại đền thờ Bà Chúa Then, xã Bình Gia, Lạng Sơn ngày 26/2/2025).

Từ những quan sát trên chúng tôi nhận thấy có sự xuất hiện của nhà sàn, dải én, cây vàng tướng, cầu thang, mâm gạo cắm roi ngũ sắc, năm bộ bát úp - mỗi bộ gồm hai chiếc bát con úp ngược,... Họ dâng lên Chúa một con dê, một con lợn, một con gà đã mổ sạch, chưa chế biến, kèm theo lợn quay, hoa quả, bánh kẹo theo mùa. Trong khuôn khổ bài viết, tác giả chỉ điểm những hình thức thực hành nghi lễ tại một lễ tiệc chính ngày 06 tháng 6 âm lịch.

Đối với tín ngưỡng thờ Mẫu đang hiện diện tại đền thờ Bà Chúa Then, Bà xuất hiện giống như các vị nữ thần khác thuộc dòng Nhạc phủ. Bà có vai trò như vị thần lập nghề Then, ngự đồng vào ông đồng bà cốt. Giống như tất cả các nữ thần thuộc dòng Nhạc phủ, khi lên đồng hầu Chúa Then, Bà cũng múa mỗi, khai quang, đi bài sai và ban lộc phát tài. Điểm khác biệt nhiều hơn, dễ nhận thấy hơn là các ông bà đồng hầu đồng giá Chúa Then trước Ban Công đồng Bà hiển linh với áo đen chàm, có khi vạt ngắn như người Nùng, có khi vạt dài như người Tày, đầu chít khăn Chàm của người Nùng giống kiểu thắt khăn của người Tày, Nùng xứ Lạng. Ở giá đồng Chúa Then, cung văn sẽ dâng điệu hát Then cải biên lời, từ tiếng Tày, tiếng Nùng sang tiếng Kinh, dùng đàn nguyệt thay đàn tính. Thầy đồng hầu Bà Chúa Then sẽ có thêm điệu múa gậy đàn tính, cầm xóc nhạc, múa chầu Then. Như vậy, Chúa Then lúc này chỉ đơn thuần là một vị nữ thần, một vị tổ nghề, gia nhập ban thờ Mẫu với những gì đặc trưng nhất của dân tộc mình, của nghề mình tạo dựng. Cộng đồng tín đồ thờ Mẫu và ngay tại đền Chúa Then vẫn gọi Chúa Then là “Chúa Bà Bói Then” với niềm tin Bà có khả năng bói toán (bói Then), sinh ra trên vùng đất xứ Lạng và giáng vào dân tộc Tày, Nùng.

Bà Chúa bói Then được tôn thờ tại đền thờ Bà Chúa Then không phải là trường hợp duy nhất có sự phối thờ các Mẫu Tam, Tứ phủ hiện nay. Ngoài Chúa Then, còn có Chúa động Vân Phong, Chúa Then Bắc Giang (đền Chúa Then Bắc Giang) là những vị nữ thần có chức năng bói Then. Mở rộng hơn nữa, Chúa Nguyệt Hồ (Yên Thế, Bắc Giang), Chúa Bói Đàm Mây (Tuyên Quang), Chúa Bụt (Cao Bằng), Chúa Diệu Tín Chân Như (Hòa Bình)... cũng được mệnh danh là Chúa Bói. Có thể nói, Chúa Then được thờ tại đền thờ Bà Chúa Then là một nhân vật trong tín ngưỡng thờ Mẫu, giống như cách các vị chúa bà khác đang hiện diện và được phụng thờ. Tuy nhiên, hình tượng Chúa Then ở đây còn được mở rộng vai trò, thể hiện sự tiếp biến văn hóa của tín ngưỡng thờ Mẫu Tam, Tứ phủ bên cạnh đó là sự giao thoa giữa tín ngưỡng dân gian của đồng bào Tày, Nùng và của người Việt (Kinh).

3. Một số nhận xét

Chúa Then được thờ tại đền thờ Bà Chúa Then Bình Gia, Lạng Sơn có sức ảnh hưởng đến cả hai tín ngưỡng: Thờ Then và thờ Mẫu Tam, Tứ Phủ. Chúa Then xuất hiện trong hai tín

ngưỡng với vai trò của một vị tổ nghề, lập nghề. Với tín ngưỡng Then, mặc dù Chúa Then được tôn xưng tại đền là Thiên Tổ Thánh Then, nhưng thực chất chỉ khi về đền thờ Bà Chúa Then thì các ông bà Then mới khao cúng Bà, cũng như nạp lễ cửa Bà.

Về niềm tin, Bà Chúa Then Bình Gia, Lạng Sơn là khát vọng của đồng bào dân tộc nói chung, đặc biệt là người Nùng Phàn Slinh sinh sống tại Bình Gia, theo nghiệp làm Then, mong muốn tìm về cội nguồn của một vị tổ nghề trong truyền thuyết dân gian. Đó là hình tượng của một nhân vật trong truyền thuyết dân gian đem Then về cho cộng đồng người Tày, Nùng. Họ gắn Bà với hình tượng của người con gái dân tộc Nùng, biểu thị sự tự hào về tín ngưỡng Then của dân tộc mình, đồng thời, thể hiện niềm tin Then của người Nùng là lâu đời, chính thống.

Về chức năng, Bà Chúa Then Bình Gia, Lạng Sơn được đưa vào điện thần Tứ Phủ tại đền Chúa, xuất hiện trong các canh hầu đồng từ miền ngược đến miền xuôi, chính là sự hòa nhập, giao thoa trong tín ngưỡng thờ Mẫu của người Việt và tín ngưỡng Then của người Nùng Lạng Sơn. Như cách tín ngưỡng Trần Triều đã hội nhập cùng tín ngưỡng thờ Mẫu. Do vậy, chúng tôi nhận thấy rằng, tín ngưỡng Then đã bắt đầu có sự manh nha giao thoa với thờ Mẫu Tam, Tứ Phủ. Chiếc cầu nối cho sự giao thoa ấy chính là nhân vật Chúa Then, tiêu biểu là Bà Chúa Then được thờ tại đền Chúa Then Bình Gia, Lạng Sơn.

Kết luận

Từ sự phân tích nhân vật Bà Chúa Then được thờ tại đền Chúa Then Bình Gia, Lạng Sơn, chúng tôi nhận thấy có 3 vấn đề nổi lên như sau: *thứ nhất*, hình tượng Bà Chúa Then là sự khát vọng tìm về cội nguồn của nghề Then của người Tày, Nùng nói chung và người Nùng Phàn Slinh nói riêng tại xứ Lạng; *thứ hai*, hình tượng Bà Chúa Then là cầu nối của sự giao thoa giữa tín ngưỡng thờ Mẫu Tam, Tứ phủ của người Việt và tín ngưỡng Then của người Tày, Nùng tại Lạng Sơn; *thứ ba*, Bà Chúa Then và phép bói Then thể hiện niềm mong ước thâu tử tương lai, tránh họa tìm phúc của con người.

Đền Chúa Then Bình Gia, Lạng Sơn là sự giao thoa của hai tín ngưỡng thờ Then và thờ Mẫu. Sự giao thoa này đang trong quá trình hình thành và phát triển. Hiện tượng này có thể sẽ làm biến đổi bối cảnh thực hành của cả hai tín ngưỡng. Do vậy, để hiểu rõ hơn sự giao thoa này, bài viết đã trình bày hệ thống thần linh, bài trí điện thờ và hình thức thực hành nghi lễ, từ đó mở rộng hơn vấn đề nghiên cứu./.

Tài liệu tham khảo

1. Triều Ân (2000), *Then Tày - những khúc hát*, Nxb. Văn hóa dân tộc, Hà Nội.
2. Hoàng Việt Bình (Chủ biên, 2021), *Từ điển văn hóa Then*, Nxb. Thế giới, Hà Nội.
3. Lý Thị Chiên (2015), “Bảo vệ và phát huy giá trị hát Then trong An toàn khu (ATK) Định Hóa, Thái Nguyên”, *Tạp chí Di sản văn hóa phi vật thể*, số 4 (53), tr. 78-80.

4. Liên hợp quốc và Cục thống kê (2024), *Dân số dân tộc Nùng ở Việt Nam*, <https://danso.info/dan-so-dan-toc-nung-o-viet-nam/18/11/2025>, ngày đăng 11/04/2024, ngày truy cập 18/11/2025
5. Hoàng Nam (2006), “Then - cái nhìn từ hệ thống tín ngưỡng”, *Tạp chí Dân tộc học*, số 3, tr. 13-17.
6. Nguyễn Thị Yên (2006), *Then Tày*, Nxb. Khoa học xã hội, Hà Nội.
7. Nguyễn Thị Yên (2009), *Tín ngưỡng dân gian Tày - Nùng*, Nxb. Khoa học xã hội, Hà Nội.

Abstract

THE IMAGE OF BÀ CHÚA THEN AT THE CHÚA THEN TEMPLE, NÀ CỐC VILLAGE, BÌNH GIA COMMUNE, LẠNG SƠN PROVINCE

Do Duy Hung

Institute of Anthropology and Religious Studies

Vietnam Academy of Social Sciences

Bà Chúa Then is a sacred figure venerated by the residents of Nà Cốc village, serving as the principal deity of the Chúa Then Linh Từ Temple. This deity holds significant spiritual importance for local communities as well as for practitioners of Then worship and the Mother Goddess cults of Tam and Tứ Phủ (Three and Four Palaces). At Bình Gia, Lạng Sơn, Bà Chúa Then exerts influence over both folk religious traditions, appearing in each as a patron of specific professions. This article analyses the beliefs associated with Bà Chúa Then and her functions within these intertwined folk religious practices, highlighting her role as both a spiritual authority and a cultural symbol within the local community.

Keywords: Ethnic belief, Nùng people, Then, Bà Chúa Then, diviner deity, Lạng Sơn.